

УДК 94(477)«193»:339.176

**МАГАЗИНИ СИСТЕМИ «ТОРГЗІН»:
ЗАВДАННЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ
РАДЯНСЬКОЇ СПЕЦТОРГІВЛІ
ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ 1930–Х РР.**

**SHOPS OF THE TORGZIN SYSTEM:
TASKS AND FEATURES OF THE SOVIET SPECIAL
TRADE OF THE FIRST HALF OF THE 1930S**

Танасюк В. Л.,

аспірантка кафедри історії України, Уманський державний педагогічний університет ім. Павла Тичини (Умань, Україна), e-mail: Tanasyuk@i.ua, ORCID: orcid.org/0000-0002-2838-5972

Tanasiuk V. L.,

post-graduate student of the Department of History of Ukraine, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University (Uman, Ukraine), e-mail: Tanasyuk@i.ua, ORCID: orcid.org/0000-0002-2838-5972

Проаналізовано причини появи закладів торгівлі системи «Торгзін». З'ясовано, що соціально-економічні перетворення кінця 1920–х – початку 1930–х рр. та політика модернізації вимагали додаткових фінансових ресурсів. Одним із джерел їх отримання стала система «Торгзін», завданнями якої було вилучення у населення коштовностей та валюти в обмін на продукти харчування та товари першої необхідності. Показано особливості організації закладів торгівлі системи «Торгзін», специфіку збереження товарів та обслуговування клієнтів. Доведено, що сервіс в закладах радянської торгівлі демонстрував безвідповідальне відношення чиновників та їх працівників до виконання своїх обов'язків і цинізм держави у продовольчій політиці.

Ключові слова: «Торгзін», радянська торгівля, крамниця, обслуговування, сервіс, товар.

The article analyzes the reasons for the establishment of trading facilities in the «Torgzhin» system. It was determined that the socioeconomic transformations of the late 1920s and early 1930s and the modernization policy required additional financial resources. One of the sources of their receipt was the Torgzhin system, whose mission was to remove the jewels and currency from the population in exchange for food and basic necessities. The features of the organization of institutions of trade system «Torgzhin», specificity of preservation of goods and customer service are shown. It was proved that the service establishments demonstrated irresponsible attitude of officials and their employees to fulfilling their duties and cynicism of the state in food policy.

Keywords: «Torgzhin», Soviet trade, shop, service, service, goods.

Нова економічна політика, яку радянська влада використовувала для стабілізації економічного розвитку держави, не виправдала себе. Наприкінці 1920–х рр. країна СРСР опинилася на межі гострої економічної кризи, в основі якої лежав брак металу, сировини, устаткування та інших матеріалів, необхідних для реконструкції промисловості. Товарний голод охопив і споживчий ринок. Дефіцит товарів, особливо продовольчої групи, був пов'язаний з невиконаннями планів хлібозаготівель та експортними зобов'язаннями СРСР. Це, у свою чергу, зменшило валютні надходження і призвело до скорочення промислового виробництва.

Крім того, у цей період спостерігалось зростання попиту на товари на внутрішньому ринку та дефіцит пропозицій. З 1926 р. державою здійснювалася політика активного витіснення приватного капіталу, а до 1931 р. практично була ліквідована приватна промисловість. Радянська влада також здійснювала активну політику

одержавлення розподілу, що виразилося у переході з 1929 р. на карткову систему постачання, а з лютого 1930 р. – в ліквідації товарних бірж та ярмарків.

Соціально-економічні перетворення та політика модернізації, здійснювана радянською владою у 1920–х – початку 1930–х рр. вимагали мобілізації фінансових ресурсів. Програма нової економічної політики до кінця 1920–х рр. була згорнута, оскільки була вимушеним тактичним кроком під тиском обставин, а не стратегічною лінією ВКП(б) на перспективу. Економічний плюралізм та швидка диференціація суспільства породжували соціальну напругу та приходили в суперечність з існуючим політичним режимом. Більшовицьке партійно-державне керівництво вдалося до рішучої відмови від ринкових відносин та вирішило здійснити активний наступ на капіталістичні елементи міста і села.

Однак, курс на модернізацію промислового потенціалу країни вимагав фінансування. Крім використання його традиційних джерел, зокрема шляхом зниження закупівельних цін на сільськогосподарську продукцію, здійснювався пошук і додаткових ресурсів. Для цього керівництво країни вдавалося до різних заходів, у тому числі і не зовсім популярних. Зокрема, введення додаткового податку на індустріалізацію, понаднормового робочого часу, збільшення продажу горілки, поширення облігацій внутрішньої державної позики, вилучення церковних цінностей, а також валюти, заощаджень та коштовностей, що знаходилися у власності населення. За даними економічного управління ОДПУ в СРСР на руках у населення знаходилися цінності на суму близько 400–450 млн. крб. [2, с. 326].

Для їх вилучення створювалася система закладів спеціалізованої торгівлі, спочатку з іноземцями – «Торгзін», пізніше у цих закладах дозволили отоварюватися і радянським громадянам. Початком діяльності системи «Торгзін» можна вважати 18 липня 1930 р., коли постановою Народного комісаріату торгівлі СРСР була створена «Спеціальна контора для торгівлі з іноземцями на території СРСР» [9, с. 19]. На момент своєї появи «Торгзін» був невеликим відділом у системі столичної торгівлі, що підпорядковувався Московському міському управлінню торгівлі – Мосторгу, який, задля отримання валюти продавав іноземцям антикварні вироби. Перед новоствореною організацією ставилося важливе завдання: не допустити, щоб іноземці, які відвідують СРСР, поверталися додому з невитраченою валютою. «Торгзін» мав стати тим об'єднанням, яке сконцентрує в собі всі торгові операції з іноземцями на території всієї держави. Першочергово він почав з'являтися в найбільших містах країни та у портах. Серед основних його завдань було постачання іноземних суден і радянських кораблів закордонного плавання [6, с. 163].

Першими відвідувачами «Торгзину» були іноземні туристи та транзитні пасажирі-іноземці. У січні 1931 р. «Торгзін» реорганізували в

окреме об'єднання, яке в УСРР мало свої філії. З червня 1931 р. до крамниць об'єднання стали уже допускати і радянських громадян, де вони могли купувати товари за золоті монети старого карбування. В УСРР функціонувала Всеукраїнська контора «Торгзін», що була філією всесоюзного об'єднання. З 1 квітня 1932 р. почали утворюватися області, а разом із ними почали з'являтися й обласні контори «Торгзін» [5, с. 176].

За півроку «Торгзін» розширив свою діяльність до всесоюзних масштабів. Радянські громадяни, в умовах тотального дефіциту на товари першої необхідності, а в роки голодомору – на продукти харчування, змушені були розраховуватися сімейними коштовностями. Розрахунок за отриманий товар дозволили здійснювати за так званий «золотий лом» – вироби із золота. З часом почали приймати і срібло. На думку В. Марочка, голодні 1932–1933 рр. були зірковим періодом для розвитку «Торгзін». Завдячуючи цій мережі радянська влада змогла не лише сконцентрувати у своїх руках наявну в країні валюту, а й виявити тих осіб, які мали у своїй власності цінності і тих, хто підтримував зв'язок із-за кордоном. Вражають масштаби вилучення коштовностей, які втратили своє значення за політики нової влади і були для кожного власника сімейними реліквіями. «Золота лихоманка» 1932 р., враховуючи мережу «Торгзін» в СРСР, дала 21 т. чистого золота на суму 26,8 млн. крб. Срібла було скуплено на 18,5 т. на суму 300 тис. крб. [6, с. 170].

Тема організації та діяльності Всесоюзного об'єднання «Торгзін», як і його українського представництва, не була у свій час предметом наукового пошуку радянських істориків. Брак уваги радянської історіографії до цієї проблеми можемо пояснити специфікою діяльності об'єднання та недоступністю архівних фондів. Розпад СРСР та зміна суспільно-політичної ситуації в його колишніх республіках сприятливо відобразилася на стані архівної справи. Скасування грифу «Таємно» дозволяє сучасним історикам піднімати раніше заборонені теми, у тому числі і теми, пов'язані з особливостями організації радянської торгівлі. Першими проблеми створення закладів спецторгівлі у системі «Торгзін» торкнулися російські історики. Ґрунтовне дослідження О. Осокіної [9] дає можливість ознайомитися з особливостями створення та функціонування магазинів системи «Торгзін» у всесоюзному масштабі. Продовжили цю тему І. Павлова [11], В. Толмацький [13], О. Орешкін [10], Г. Семенов [12]. Останнім часом окреслена тема привертає все більше уваги саме українських істориків. Уперше проблема функціонування «Торгзін» в Україні була порушена В. Марочком [6]. Регіональний вимір діяльності торгзінівських обласних контор та їх крамниць знайшов у ґрунтовних дослідженнях М. Гороха [3; 4; 5], О. Мельничук [7], Я. Міщук [8], І. Шуйського [19].

Даною статей автор має на меті дослідити особливості організації діяльності закладів радянської торгівлі через магазини спецобслуговування.

Перед обласними конторами «Торгзін» ставилися завдання швидкого налагодження їх роботи, обладнання приміщень під крамниці, підбір кваліфікованого персоналу та організація постачання товарами. Щороку кожна обласна контора отримувала план мобілізації валюти та реалізації товарів. Крамниці та бази «Торгзін» вражали своїм асортиментом пропонуваних до продажу товарів (від найнеобхідніших продуктів харчування до всіх видів промислових товарів, дров, вугілля, зброї і тракторів) [3, с. 338], а також їх якістю і культурою обслуговування (швидше їх відсутністю). Очевидно теза про «ненав'язливий радянський сервіс» бере свій початок саме з крамниць «Торгзін».

Про існування багатьох проблем у сфері торгзінівської торгівлі свідчать архівні документи. Діяльність крамниць була організована далеко не зразково. Пропонуваній там «сервіс» створював проблеми для покупців, низькою була якість їх обслуговування, грубість та неухважність продавців. У переважній своїй більшості це були переобладнані з підсобних господарських приміщень дрібні брудні крамнички з великими чергами. Часто покупцям цих магазинів доводилося проводити в чергах по декілька днів, щоб отоварити свої чекові книжки, отримані в обмін на здану валюту. Цінова політика в цих крамницях приголомуше своєю зухвалістю. Керівництво вимагало, щоб їх товари були дорожчими від усіх крамниць відкритого доступу та ринку [9, с. 195]. Встановлення економічно невиправданих і необґрунтовано високих цін, які часом в декілька разів перевищували ринкові, заважало розвитку торгівлі значним контингентом товарів. На складах залежувався нереалізований крам, який з часом втрачав свій товарний вигляд. Особливо це стосувалося продуктів харчування, які тонами лежали зіпсованими, що виглядало більше ніж цинічно і злочинно в умовах тотального голоду.

Системним явищем стало зловживання з боку працівників магазинів. Покупці часто ставали жертвами обважування, суть якого зводилася до того, що працівники магазинів після завершення робочого дня отриманий надлишок товару забирали додому. Масовим явищем у таких магазинах був продаж товарів брутто (маса товару з упаковкою) за нетто (без упаковки). Розфасований товар у переважній своїй більшості не відповідав заявленій масі, спостерігалось розходження цін в інвентаризаційних звітах. Для виконання планів залучення коштів крамниці, з мовчазної згоди облконтор «Торгзін», самостійно піднімали ціни на товари, що користувалися підвищеним попитом [16, арк. 52].

Упродовж кількох років існування системи «Торгзін» належного контролю за станом справ не здійснювалось. Лише у липні 1934 р. розпочала свою роботу Особлива інспекція при обласних конторах Всеукраїнського об'єднання «Торгзін». Співробітниками Інспекції були обстежені торгові точки в містах і на периферії, з'ясовано стан торгівельної справи та особливості обслуговування

клієнтів магазинів, викрито системні й масові зловживання. Звіти інспекторів розкривають вади радянської системи обслуговування. Побачене ними та описане у звітах засвідчує безвідповідальне ставлення керівництва облконтор та співробітників торговельних до своїх обов'язків [14, арк. 86–97].

У магазинах спостерігалася суцільна антисанітарія, бруд, на полицях зберігалися прострочені, або, навіть, давно зіпсовані продовольчі товари. Наприклад, плитки шоколаду без упаковки зберігалися на полицях у відкритому вигляді, суцільно покриті шаром пилу; оселедці у відкритій бочці, верхній шар яких перетворювався на суху тараньку; ящики з фруктами та брудними галошами співробітника магазину, накритий його ж брудним робочим халатом тощо [17, арк. 16]. Щоб уникнути відповідальності і виконувати план, звичайним явищем ставав, так званий, «примусовий асортимент» або торгівля зіпсованим товаром «в нагрузку» до інших товарів. Наприклад, у Кам'янці при купівлі гасу потрібно було придбати прострочену суху московську ковбасу, а у Вінниці в універмазі №2 до олії «накидалися» дорогими цигарками [17, арк. 52]. «Крамниці продавали частково вражені гниллю лимони та апельсини; оселедці, м'ясо яких легко відходило від кісток, та на смак було солоне з ледь примітною гіркотою від розпочатого розкладання жиру та білків; цигарки, тютюн яких під час паління не мав смаку, а віддавав сухою пліснявою» [3, с. 240]. Сирість і пліснява призводили до псування товарів. Не дотримувалися норми збереження продуктів харчування, температурний режим та терміни придатності. Під тиском інспекції співробітникам магазинів доводилося цілими підводами вивозити зіпсовані товари на утилізацію.

Продовольчі та промислові товари розмішувалися на полицях в перемішку, без дотримання будь-яких санітарних норм. Розкиданий крам поїдали пацюки, зберігання незапакованих продуктів харчування приваблювало мух та мурах. У магазинах були відсутні прейскуранти цін і ярлики на товарах. Бракований і списаний товар продовжував зберігатися на полицях і продаватися без переоцінки.

Зовнішній вигляд полиць та вітрин не мав естетичного вигляду і не справляв належного враження на покупців, про що наголошувалося в резолюції обласної наради директорів «Торгзін» від 12 січня 1935 р. Так, шовкові кофтинки були розкидані на полицях, ситець та черевики – у вітринах. Не в кращому стані перебував і льох, який відзначався неприємним запахом та антисанітарією [4, с. 191]. Усе це безпосередньо впливало на стан товарів, які псувалися та втрачали купівельну привабливість.

Гостро стояло кадрове забезпечення крамниць системи «Торгзін». Специфічним був підхід до підбору кадрів, оскільки в першу чергу увага приділялася членству у ВКП(б), соціальному становищу, походженню та політичній благонадійності. За всім цим співробітники мережі мали низький рівень освіти та кваліфікації, що негативно

відбивалося на стані справ та обслуговуванні клієнтів. Відсутніми були трудова дисципліна, належне управління мережею та розподілом товарів, недотримання посадових обов'язків. Директори не були зацікавлені у своєчасному поповненні асортименту магазинів [18, арк. 147], часто в крамницях та ларьках був надлишок одного виду товарів і бракувало інших. Так, наприклад, Липовецький ларьок Вінницької міськрайбази був затоварений цукром–піском на 2 роки наперед, рафінадом – на 3 роки, рисом – на 1 рік, інші товари були дефіцитними [15, арк. 26].

Окрема тема – поведінка співробітників магазинів та торговельних точок. Неохайний зовнішній вигляд, відсутні умивальники, мила для миття рук та рушників, брудний спецодяг або його відсутність взагалі, п'янство на робочому місці, хамство у спілкуванні з клієнтами – усе це було нормою радянського торговельного сервісу того часу. Наявність дефіцитних товарів та найрізноманітніших цінностей, прийнятих у населення, ставала постійним подразником для працівників крамниць, які не завжди могли втриматися від спокуси щось привласнити.

Діяльність «Торгзін» привертала до себе увагу різного роду ділків та спекулянтів, які намагалися використовувати всі наявні можливості для власного збагачення [1, с. 100]. Часто вони вступали в змови з «нечистим на руку» персоналом крамниць, скуповували дефіцитний товар і перепродували його за завищеними цінами. Для покриття витрат співробітники крамниць (часто директор і продавець були родичами) «наживалися» на махінаціях під час прийомки від населення коштовностей або валюти.

У самих закладах «Торгзін» отримані від населення цінності не мали належних умов зберігання, накопичувалися в приміщенні пункту скуповування, який не мав вогнегасників, спеціалізованих шаф для зберігання та, практично, не охоронявся. Належним чином не здійснювалися прийом–передача магазинів сторожам для нічної охорони. Системними були факти втрати товару або зданих коштовностей, часто мали місце грабежі та підпали закладів торгівлі, якими намагалися приховати втрачений чи розбазарений товар.

Отже, незважаючи на важливу місію з акумуляції цінностей та «ефективної» валюти, яка покладалася на магазини системи «Торгзін», наявність дефіцитних для того часу товарів, ніяким чином не виправдовували організовану в них систему та культуру обслуговування, вірніше їх відсутність. «Ненав'язливий» сервіс в закладах радянської торгівлі демонстрував безвідповідальне відношення чиновників та їх працівників до виконання своїх обов'язків і цинізм держави у продовольчій політиці, особливо важких голодних першої половини 1930–х рр.

Список використаних джерел

1. Волосник, Ю., 2013. Діяльність «Торгзін» та непмани України: повсякденні випробування підприємців в умовах форсованої індустріалізації першої половини 1930–х років.

Вісник Харківського національного університету, Серія «Історія», Вип.47, с.6–106.

2. Горін, Н., 2010. 'Індустріальні перетворення в радянську добу: джерела та форми мобілізації ресурсів', *Вісник Чернівецького торгово-економічного університету. Економічні науки*, Вип.3, с.323–329.

3. Горох, М., 2010. 'Від борошна до трактора: реалізація товарів в крамницях Чернігівської обласної контори «Торгсин» (1933–1935 рр.)', *Український історичний збірник*, Вип.13, с.232–244.

4. Горох, М., 2012. 'Створення та діяльність Глухівської крамниці «Торгсин» (1933–1935 рр.)', *Сіверщина в історії України: збірник наукових праць*, с.191–194.

5. Горох, М., 2008. '«Торгсин» на Чернігівщині: спогади очевидців', *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*, Вип.18, с.176–181.

6. Марочко, В., 2008. 'Діяльність торгсинівської системи міста Києва', *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвід. зб. наук. пр.*, Вип.18, с.163–175.

7. Мельничук, О., 2013. 'Основні етапи розвитку Київської обласної контори «Торгсин»', *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*, Вип.22, с.179–189.

8. Мішук, Я., 2011. 'Роль і діяльність системи «Торгзінів» Вінниччини на початку 1930-х рр.', *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*, Вип. XIX, с.70–74.

9. Осокіна, ЕА., 2009. 'Золото для індустріалізації: «Торгсин»', М.: РОССПЖЕН, 592 с.

10. Орешкин, О., 2012. 'Организационно-правовые мероприятия по противодействию хищениям и злоупотреблениям в работе торговой сети Ивановской областной конторы Торгсин в 1933–1935 гг.', *Вестник Владимирского юридического института*, №4, с.162–165.

11. Павлова, ИВ., 2003. 'Торгсины в Западно-Сибирском крае', *Экономика и организация*, №3, с.162–169.

12. Семенова, А., 2010. 'Деятельность Вятского отделения Всесоюзного объединения «Торгсин» (1932–1936 гг.)', *Вестник Вятского государственного гуманитарного университета*, №4 (1), с.35–39.

13. Толмацкий, В. 2005. 'Время Торгсина', *Антикварное обозрение*, №3, с.66–69.

14. 'Центральний державний архів вищих органів влади і управління України', Ф.4051, Оп.1, Спр.45.

15. Там само, Спр.46.

16. Там само, Спр.70.

17. Там само, Спр.135.

18. Там само, Спр.145.

19. Шуйський, І., 2013. 'Торгова мережа «Торгсин» у столиці Радянської України в 1932–1933 роках', *Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947): Матеріали Міжнародної наукової конференції. Київ, 20–21 листопада 2013 р.*, с.163–169.

5. Goroh, M., 2008. '«Torgsyn» na Chernigivshhyni: spogady ochevydciv («Torgsin» in Chernihiv: eyewitness accounts)', *Problemy istorii' Ukrainy: fakty, sudzhennja, poshuky*, Vyp.18, s.176–181.

6. Marochko, V., 2008. 'Dijal'nist' torgsyniv's'koi' systemy mista Kyjeva (The activity of the Torxin system of the city of Kiev)', *Problemy istorii' Ukrainy: fakty, sudzhennja, poshuky: Mizhvid. zb. nauk. pr.*, Vyp.18, s.163–175.

7. Mel'nychuk, O., 2013. 'Osnovni etapy rozvytku Kyi'vs'koi' oblasnoi' kontory «Torgsyn» (The main stages of the development of the Kiev regional office «Torgsin»)', *Problemy istorii' Ukrainy: fakty, sudzhennja, poshuky*, Vyp.22, s.179–189.

8. Mishhuk, Ja., 2011. 'Rol' i dijal'nist' systemy «Torgziniv» Vinnychchyny na pochatku 1930-h rr. (The role and activity of the «Torzhin» system of Vinnytsya in the early 1930's.)', *Naukovi zapysky Vinnyts'kogo derzhavnogo pedagogichnogo universytetu imeni Myhajla Kocjubyn's'kogo. Serija: Istorija*, Vyp. XIX, s.70–74.

9. Osokina, EA., 2009. 'Zoloto dlja industrializacii: «Torgsin» (Gold for Industrialization: Torgsin)', М.: РОССПЖЕН, 592 с.

10. Oreshkin, O., 2012. 'Organizacionno-pravovye meroprijatija po protivodejstviju hishhenijam i zloupotreblenijam v rabote torgovoj seti Ivanovskoj oblastnoj kontory Torgsin v 1933–1935 gg. (Organizational and legal measures to counter the theft and abuse of the trading network of the Ivanovo regional office Torgsin in 1933–1935)', *Vestnik Vladimirskogo juridicheskogo instituta*, №4, s.162–165.

11. Pavlova, IV., 2003. 'Torgsiny v Zapadno-Sibirskom krae (Torgsin in the West Siberian region)', *Jekonomika i organizacija*, №3, s.162–169.

12. Semenova, A., 2010. 'Dejatel'nost' Vjatskogo otdelenija Vsesojuznogo ob#edinenija «Torgsin» (1932–1936 gg.) (The activities of the Vyatka branch of the All-Union Association «Torgsin» (1932–1936))', *Vestnik Vjatskogo gosudarstvennogo gumanitarnogo universiteta*, №4 (1), s.35–39.

13. Tolmackij, V. 2005. 'Vremja Torgsina (Torgsina time)', *Antikvarnoe obozrenie*, №3, s.66–69.

14. 'Central'nyj derzhavnyj arhiv vyshhyh organiv vlady i upravlinnja Ukrainy (Central State Archive of the Supreme Power and Administration of Ukraine)', F.4051, Op.1, Spr.45.

15. Там само, Спр.46.

16. Там само, Спр.70.

17. Там само, Спр.135.

18. Там само, Спр.145.

19. Shujs'kyj, I., 2013. 'Torgova merezha «Torgsyn» u stolyci Radjans'koi' Ukrainy v 1932–1933 rokah (Trading network «Torgsin» in the capital of Soviet Ukraine in 1932–1933)', *Golod v Ukraini u pershij polovyni XX stolittja: prychny ta naslidky (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947): Materialy Mizhnarodnoi' naukovoї konferencii'.* Kyi'v, 20–21 lystopada 2013 r., s.163–169.

* * *

References

1. Volosnyk, Ju., 2013. 'Dijal'nist' «Torgsynu» ta nepmany Ukrainy: povsjakdenni vyprovuvannja pidpryjemciv v umovah forsovanoj' industrializacii' pershoj' polovyny 1930-h rokiv (Activities of Torgsin and Nepman Ukraine: daily trials of entrepreneurs in the conditions of forced industrialization of the first half of the 1930s)', *Visnyk Harkivs'kogo nacional'nogo universytetu, Serija «Istorija»*, Vyp.47, s.6–106.

2. Gorin, N., 2010. 'Industrial'ni peretvorennja v radjans'ku dobu: dzherela ta formy mobilizacii' resursiv (Industrial transformation in the Soviet era: sources and forms of resource mobilization)', *Visnyk Chernivec'kogo torgovo-ekonomichnogo universytetu. Ekonomichni nauky*, Vyp.3, s.323–329.

3. Goroh, M., 2010. 'Vid boroshna do traktora: realizacija tovariv v kramnycjah Chernigiv's'koi' oblasnoi' kontory «Torgsyn» (1933–1935 rr.) (From flour to a tractor: sales of goods in stores of Chernihiv regional office «Torgsin» (1933–1935))', *Ukrain's'kyj istorychnyj zbirnyk*, Vyp.13, s.232–244.

4. Goroh, M., 2012. 'Stvorennja ta dijal'nist' Gluhiv's'koi' kramnyci «Torgsyn» (1933–1935 rr.) (Creation and activity of the Glukhiv store «Torgsin» (1933–1935))', *Siversshhyna v istorih Ukrainy: zbirnyk naukovyh prac'*, s.191–194.